

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477-191.2):304.2 "18/19"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-120-124>

Віталій Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, професор (Україна)
telvak1@dspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/X-5320-2018>

Лідія Лазурко

Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, доцент (Україна)
lazurkol@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9748-9249>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/D-4089-2019>

Ідея політичної окремішності в українському інтелектуальному дискурсі середини XIX – початку XX ст.

**(Ігор Гирич. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX –
початок XX століття). Київ: Українські пропілеї, 2020, 452 с.)**

Анотація: У статті прорецензовано монографію Ігоря Гирича, присвячену теоретичним засадам формування самостійницької суспільно-політичної думки середини XIX – початку XX століття в Україні. Висвітлено основні тенденції незалежницької державної ідеології в різні періоди національно-визвольного руху. Охарактеризовано основні угруповання українських інтелектуалів та окремих її провідних представників у зв'язку зі ставленням до ідеї української політичної окремішності.

Ключові слова: ідея політичної самостійності, українські інтелектуали, XIX – початок XX ст., Україна.

В українській історіографічній традиції склалося стереотипне сприйняття наддніпрянських інтелектуалів XIX – початку XX ст. виключно як діячів науки та культури, які хоча й були присутні у публічному дискурсі, проте не мали помітного впливу на вироблення програми політичної емансипації молодій нації, а то й були налаштовані відверто протидержавницьки. За роки незалежності згаданий міф піддано всебічній деконструкції, унаслідок чого дедалі більше уваги звертається на політичний чин наших гуманітаріїв і літераторів. У підсумку постала розлога література, до кількісного та якісного зростання якої Автор рецензованого дослідження спричинився чи не найактивніше серед сучасників і як проникливий аналітик, і як археограф – ініціатор та виконавець багатьох публікаторських проєктів. Утім, згадана література, виконана здебільшого у жанрі історичної біографістики, не давала відповіді на складне питання теоретичного плану: яким був сукупний різноплановий внесок загалу наддніпрянської інтелігенції доби національного відродження у поступове визрівання та реалізацію ідеї української незалежності? Відповідь на нього і спробував дати в своїй узагальнюючій і, як покажемо нижче, ґрунтовній монографічній праці Ігор Гирич. Слід, на нашу думку, погодитися з його переконанням, що актуальною науковою проблемою є виявлення детермінізму в науковій творчості українських інтелектуалів окресленої доби між їх суспільно-політичними переконаннями та способами трактування минулого.

Зазначимо, що сформульовані у Вступі до монографії завдання помітно ширші й у проблемному, й у хронологічному аспектах за визначену у назві праці наукову проблему, адже фактично охоплюють період XIX – першої третини XX ст. і стосуються всього спектру української суспільно-політичної думки Наддніпрянщини. Тож виправданим, наприклад, було б визначення хронології праці на двох рівнях – конкретно-дослідницькому (як це запропоновано у вступі) та контекстуальному, котрий апелює до всієї доби національного відродження та Визвольних змагань.

Найбільшою складовою Вступу є цікаво побудований історіографічний огляд (с. 26–63), який подається Автором за хронологічно-проблемним принципом. Слід зазначити, що згаданий нарис не балансує на межі фактографічності, а засвідчує (поряд із ґрунтовною обізнаністю Автора з наравду неозорим колом різноформатних праць) влучність його історіографічних

оцінок доробку попередників. Зауважимо, що цілком обґрунтовано визначні історіографічні пам'ятки тієї доби (статті, мемуари, щоденники) кваліфіковано і як історіографічні опрацювання, і як першорядні джерела.

Доволі багато уваги у цій частині роботи відведено огляду концепцій класиків західної націоналістичної думки (М. Гроха, Е. Сміта та Е. Гобсбаума), який більше пасував би до методологічної частини монографії, адже у згаданих працях практично немає українських сюжетів, а розглядаються вони саме як придатні теоретичні інтерпретаційні моделі. Також при аналізі сучасної літератури предмету розвідки Автор, звернувшись до праць російських дослідників, не виправдано не згадав жодного з польських колег, котрі спричинилися до аналізу української суспільно-політичної думки окресленого періоду. Назвемо для прикладу праці Ельжбети Горнової (*Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa*, Wrocław 1978), Лукаша Адамського (*Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011) чи Мирослави Папезжинської-Турек (*Od tożsamości do niepodległości. Studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej*, Toruń 2012). Серед помічених огріхів у цій частині праці відношуємо той факт, що у структурах ВУАН існувала не кафедра новітньої історіографії, як пише Автор (с. 35), а Комісія. Також для нас сумнівним видається зарахування О. Гермайзе до учнів М. Грушевського (с. 35), адже на час повернення автора «Історії України-Руси» з еміграції, один із перших українських марксистів був уже професором.

Подібним за синтетичним характером до огляду історіографії є й аналіз джерельної бази дослідження (с. 64–75). Автор окремо розглядає пізнавальні можливості опублікованих та архівних джерел для реалізації поставлених завдань. Саме І. Гиричем проведено чи не найбільш масштабну серед сучасних дослідників евристичну роботу в українських і закордонних архівосховищах із джерельного забезпечення цього періоду українського відродження.

Перший розділ присвячений початкам українського модерного політичного проекту. І. Гирич всебічно реконструює інтелектуальний вимір українофільського етапу національно-визвольного руху. Аналізуючи його особливості, Автор переконливо доводить, що український проект був свідомим вибором інтелектуалів для збереження етнокультурних і ментальних особливостей українців. На широкому контекстуальному тлі, залучаючи огляд конкурентних національних проектів росіян і поляків, дослідник відтворює становлення провідних ідей української історіографії XIX ст., що лягли в основу моделей суспільного розвитку України і тим самим вказали шляхи мобілізації українців в умовах модернізаційних трансформацій суспільства. Романтики, аргументовано підсумовує І. Гирич, свідомо обрали для себе українську модель суспільного розвитку, бо лише вона давала змогу плекати національну та історичну традицію, зберегти народ від суцільної русифікації та цілковитого національного знищення.

Другий розділ сфокусований на проблемі української мови як головної культурної складової українського руху. Всебічно аналізуючи згадане питання, І. Гирич вповні виправдано виходить із бачення феномену мови як цивілізаційно-суспільної цінності. Дослідник аналізує функціонування української мови протягом зазначеного періоду у різних середовищах – від народного й інтелігентського до аристократичного. Авторський висновок звучить переконливо: саме усталення спільного правопису та поява різномірної української художньої та публіцистичної літератури стали запорукою єднання галицької та наддніпрянської інтелігенції довкола ідеї національного відродження.

Цінність третього розділу, присвяченого характеристиці народницького національно-демократичного напрямку, полягає у руйнуванні міфу про свідомий аполітизм тогочасної інтелектуальної наддніпрянської еліти, зокрема, і лідерів українства В. Антоновича та О. Кониського. Пояснюючи слабкі та сильні сторони їх літературно-наукової творчості та суспільно-політичної діяльності, І. Гирич влучно, як нашу думку, деконструює накопичені в літературі стереотипи. Так, Автор аргументовано наголошує на неслухності протиставлення федералізму та самостійництва як двох нібито протилежних за значенням явищ у контексті другого етапу українського руху. Чи також переконливо доводить, що дорікання народовцям у недооцінці власної еліти в історичній перспективі виглядає більш аніж спрощенням. Таких доречних прикладів чимало.

У цій частині монографії більшої аргументації, на нашу думку, вимагає теза, що говорячи про історичну школу В. Антоновича, «слід розрізняти два поняття: власне школу й напрям», при цьому «перше значно ширше й охоплює всіх учнів В. Антоновича [...]. Друге – кількісно вужче і стосується лише тих істориків, які поділяли й продовжували народницькі візії вчителя...» (с. 205). Тут для нас очевидним є певне методологічне непорозуміння – київська школа документалістів та започаткований В. Антоновичем історіографічний напрямок є цілком самостійними історіографічними феноменами. Адже школа насамперед апелювала до факту навчання молоді секретам фаху й не виходила поза стіни університету св. Володимира. Тоді як послідовники виробленого видатним ученим напрямку сприймали його ідеї не лише *ex cathedra*,

але й шляхом лектури його праць (передусім тих, що вийшли поза межами Російської імперії) й їх, звісно, було значно більше, аніж учнів у прямому значенні цього слова.

Також, на нашу думку, при розгляді чинників, які сформували особливості суспільно-політичного думання В. Антоновича, Авторові варто згадати безсумнівні впливи на нього голосної у той час філософії позитивізму та популярної серед еліт бездержавних народів Центрально-Східної Європи теорії «органічної праці». При цьому зауважимо, що впливи останньої І. Гирич цілком слушно віднотує у випадку з О. Кониським.

Серед помічених фактологічних помилок цього розділу назвемо невірним наведений у роботі факт викладання З. Кузелі і М. Кордуби в Чернівецькому університеті (с. 193). Насправді, вони викладали у гімназіях столиці Буковини. Також О. Кониський не міг бути противником, як пише Автор, здобуття І. Франком докторату (адже це відбулося у Відні під керівництвом В. Ягича) (с. 225) – тут йшлося про габілітацію письменника у Львівському університеті, яка могла відкрити йому шлях до університетської кафедри, чого так не хотіли наддніпрянські та галицькі творці « нової ери ».

У четвертому розділі розглянуто ставлення до проблеми автономізму-федералізму й окремішності визначних представників інтелектуальної думки другої половини XIX століття. Вписуючи аналітичний матеріал у польський, російський і східногалицький ідейні контексти, Ігор Гирич аргументовано доводить, що в 1860-х – 1870-х роках серед діячів Київської громади переважав дуалізм: вони здебільшого залишалися російськими державниками, а українську справу розглядали як частину всеросійського визвольного руху. Тож зрозуміло, що найбільше прихильників мала федералістська модель державного устрою.

І в цій частині праці, як і в попередніх розділах, бачимо подальшу полеміку Автора з прихильниками поширених у літературі стереотипів. Наприклад, він відкидає популярну тезу про політичну безневинність діяльності наддніпрянських українофілів, аргументовано вказуючи, що представники офіційного російського істеблішменту цілком адекватно вважали – громадська робота українофілів кінець-кінцем призведе до окремішності політичної. Інше влучне Авторське спостереження: «попри різницю у поглядах, М. Драгоманов був не антиподом В. Антоновича, а його спільником. Різниця лише тактика – мета залишалася спільною». Врешті автор монографії чи не найбільш переконливо серед сучасних дослідників показує В. Антоновича і О. Кониського як фактичних самостійників.

У п'ятому розділі Автор відтворив ставлення представників національно-демократичного консервативного напрямку до ідеї української самостійності. Тривалий час побутувала думка про домінування симпатій нащадків українських дідичів до російського політичного проекту. Вміло нюансуючи згаданий погляд, Автор на розлогому джерельному матеріалі доводить, що саме наддніпрянські меценати (насамперед Є. Чикаленко і В. Леонтович), які любили Україну «до глибини своєї кишені», уможливили реалізацію численних культурно-наукових і громадських проєктів нашого відродження. Але що більш важливо – І. Гирич переконливо виводить цих діячів з призначеної їм у попередній історіографії ролі «грошових мішків» і показує як оригінальних суспільних мислителів, чия думка і чин помітно модернізували публічний дискурс.

У аналізованому розділі Автор відтворює співпрацю наддніпрянців із ентешівськими структурами, вказуючи на її масштабність. Водночас, на нашу думку, слід було вказати і на значні проблеми із залучення до галицьких видань чоловічих діячів науки та культури підросійської України, на які у своїх листах постійно нарікав М. Грушевський. Також побіжна згадка у роботі факту неприйняття в Галичині критики автором «Історії України-Руси» найвпливовішої тоді в краї національно-демократичної партії та її провідників за їх безпринципність і схильність до угодовства з польською владою, була би більш зрозуміла читачеві, якби Автор показав природу світоглядного конфлікту М. Грушевського з східногалицькими провідниками (О. Барвінським та Ю. Романчуком).

Молодоукраїнський напрям та його очільники є предметом авторських розважань у шостій частині праці. Пояснюючи шлях наймолодшого перед війною покоління українських діячів до такого незалежницького проєкту як Союз визволення України, Автор доходить висновку, що в теоретичному сенсі український соціалізм на початку XX ст. позбувається класової виключності, яка була характерна для драгоманівського соціалізму та російського ортодоксального марксизму. Ігор Гирич простежує ідейне зближення позицій реформістського соціалізму європейського типу з поглядами т. зв. буржуазних національних партій на політичні перспективи України. Знаковими фігурами обох ідейних відгалужень Автор називає А. Жука і С. Єфремова, і на підставі того, що національно-державний інтерес вони ставили вище за соціальний, вважає їх належними до одного ідеологічного утворення – молодоукраїнців. Автор обґрунтовує, що ідеологія економічного марксизму групи А. Жука перебувала під впливом консервативної ідеології В. Липинського. Під впливом останнього утворювалася національна-державна платформа, яка, втім, не змогла остаточно сформуватися до початку Першої світової війни.

В останньому розділі монографії І. Гирич поставив за мету простежити коливання українських есдеків між національно-державним і соціально-класовим вибором. Провідних діячів українського соціал-демократичного руху Автор поділяє на три умовні групи: 1) ортодоксів, що визнавали примат класового над національним (Д. Антонович, М. Порш, Л. Юркевич, В. Винниченко); 2) центристів, котрі, перебуваючи на класових позиціях, одночасно вважали за можливе співпрацювати з націонал-демократією («буржуазією») (С. Петлюра, В. Садовський, П. Понятенко, Д. Дорошенко); 3) молодоукраїнців, що ставили принцип національного вище за принцип класовості (Б. Ярошевський, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, В. Дорошенко, О. Назаріїв, М. Залізник, В. Степанківський, Д. Донцов). У висліді І. Гирич дійшов до аргументованого висновку, що оскільки провід в українських есдеків захопила група, яка на перспективи українського руху дивилася очима російських більшовиків, інтелектуальна еліта напередодні Української революції виявилася ідейно роздвоєною.

У висновках Автор не просто зібрав підсумкові положення, представлені ним у розділах, але й стисло, у ракурсі цілої теми, подав узагальнену картину українського суспільно-політичного життя періоду, який тут досліджується. Він укотре підкреслив детермінованість і пов'язаність концептуальних історіографічних поглядів учених-гуманітаріїв із їхніми суспільно-політичними переконаннями та практиками. Вказуючи, що найсуттєвішим розмежувачем історіографічних напрямів є саме суспільно-політична домінанта, І. Гирич запропонував уточнену класифікацію української історіографії XIX–XX ст., яка послідовно розвивалася у межах трьох періодів (українського слов'янознавства, культурницького українофільства та українського політичного життя).

Також Автор пропонує відкорегувати узвичаєне розуміння шкіл і напрямків у вітчизняній історичній культурі. Як про певне непорозуміння, І. Гирич пише, що «досі говориться про школу В. Антоновича і у зв'язку з нею в одному ряду називаються два таких антиподи, як І. Лінниченко та М. Грушевський або А. Стороженко та В. Доманицький... Іноді об'єднують в одну школу, за традицією державницької школи, В. Антоновича і М. Грушевського як народників. Учнів М. Грушевського – С. Томашівського, І. Крип'якевича, М. Кордубу – натомість відривають від його школи і зараховують до державницької. «Загальним місцем» є протиставлення М. Грушевського і В. Липинського» (с. 385). Укотре зазначимо – жодного клопоту тут нема, адже йдеться про цілком відмінні схоларні феномени – школу у дидактичному та історіософському планах, які, частково перетинаючись у персональному вимірі, апелюють до власних критеріїв і традицій. Очевидним фактографічним огріхом у цій частині праці є згадка про те, що М. Грушевський і М. Василенко «стали творцями Української Академії Наук у 1918 р. та її другим і третім президентами» (с. 389).

Ще одне зауваження стосується архітектоники всієї монографії. Формулюючи назви розділів, автор поряд із проблемним окресленням змісту зазвичай персоніфікує його. Такий підхід нам видається не зовсім вдалим, адже у кожному з таких розділів (третьому, п'ятому, шостому та сьомому) йдеться про значно більшу кількість представників українського руху, аніж про це згадано у назві розділу.

Загалом представлена книга є розлогою панорамою українського суспільно-політичного життя доби національного відродження. У такій панорамі можна називати ще чимало моментів, які хотілося б побачити у книзі, але це були б лише побажання, а не зауваження. І. Гирич проявив себе вмілим стилістом, що зробило його текст цікавим для читання і прозорим для рецензування. Також слід наголосити на розлогій бібліографії до книги, де наведено не лише докладну літературу стосовно досліджуваної тематики, але й важливіші опрацювання проблематики, що стосується доби національного відродження. Це уможливило зацікавленому читачеві ознайомлення з контекстом порушених у книзі питань.

Також важливою рисою монографічного дослідження є не лише фіксація Автором актуального стану археографічного забезпечення обговорюваних проблем, але й постійне звернення уваги на пошукові та публікаторські перспективи як персонального (наприклад, пов'язані з виданням спадщини О. Кониського та А. Жука), так і почасти корпусного характеру (авторська пропозиція щодо доцільності започаткування серії «Класики української суспільствознавчої думки»).

Добрим словом слід згадати й поліграфічно-ілюстративне оформлення рецензованої книги. Як проникливий знавець досліджуваної епохи, Автор підібрав фото пов'язаних із українським рухом архітектурних пам'яток, цікаві ілюстрації з тогочасних періодичних видань, копії малознаних широкому загалу документів, портрети знакових діячів XIX – початку XX ст. тощо. Все це уможливило читачеві візуальне занурення в добу національного відродження.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що монографія І. Гирича суттєво збагачує сучасні уявлення як про епоху XIX – початку XX ст. у Східній Європі, так і про формування / конструювання ключових для української політичної культури ідей автономізму, федералізму та самостійності. Ще одна важлива заслуга Автора полягає у тому, що йому вдалося остаточно

.....
вивести наддніпрянських діячів досліджуваної доби з «гетто» культурництва та аполітизму, в якому вони перебували протягом ХХ ст., всебічно реконструювавши їх державницьке думання і показавши громадський чин. Поза сумнівом, нова книга Ігоря Гирича стане інтелектуальним поштовхом до комплексного переосмислення різнопланової проблематики найважливішої для українства доби національного відродження.

Виталий Тельвак

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Лидия Лазурко

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
доктор исторических наук, доцент (Украина)

**Идея политической обособленности в украинском интеллектуальном дискурсе
середины XIX – начала XX в.**

**(Игорь Гирич. Украинские интеллектуалы и политическая самостоятельность
(середина XIX – начало XX века). Киев: Украинские пропилеи, 2020, 452 с.)**

Аннотация: В статье прорецензировано монографию Игоря Гирича, посвященную теоретическим основам формирования общественно-политической мысли середины XIX – начала XX века об обособленности Украины. Освещены основные тенденции идеологии обособленности в разные периоды национально-освободительного движения. Дана характеристика основных групп украинских интеллектуалов и отдельных ее ведущих представителей в их отношении к идее украинской политической обособленности.

Ключевые слова: идея политической обособленности, украинские интеллектуалы, XIX – начало XX в., Украина.

Vitalii V. Telvak

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Lidiia M. Lazurko

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

**The Idea of Political Separation in the Ukrainian Intellectual Discourse in the middle of
the 19-th – Beginning of the 20th Century**

**(Ihor Hyrych, Ukrainian Intellectuals and Political Distinctiveness (The Middle of the 19th
Century – Beginning of the 20th Century) [in the Ukrainian language], Kyiv : Ukrainian
Propylaea, 2020, 452 p.)**

Abstract: The article reviews the monograph by Ihor Hyrych which examines the theoretical bases of formation of independent sociopolitical thought in Ukraine (in the middle of the 19th – beginning of the 20th century). It covers the main tendencies of an independent state ideology at different periods of the national liberation movement. There is a characteristic given to the main groups of Ukrainian intellectuals and some of their leading representatives in connection with the attitude to the idea of Ukrainian political identity.

Key words: the idea of political separation, Ukrainian intellectuals, 19-th – beginning of the 20th century, Ukraine.

Статтю надіслано до редколегії 12.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 23.04.2021 р.